

ONGESCHOOLDE GODINNEN

Wanneer zijn ogen opengaan (ze *gaan* open, hij opent ze niet, hij kan ze niet bevelen of er macht over uitoefenen), gist hij dat er in zijn nabije omgeving twee ongeschoolde, ongeveer godinnen bestaan, de twee vrouwen in hun donkere jurken die, naar gelang het ogenblik en de dag of de maand, lijken te lopen, te staan, zich zijn kant op te spoeden, te vliegen of te gonzen, hem te verzorgen in elk geval, ongeacht welke wens van hem ook, die hij niet uitspreekt of anderszins te kennen geeft – niet *kán* uitspreken of te kennen geven. Zeker, nog altijd zweeft merkwaardigerwijs zijn moeder boven hem rond, soms danst en lacht ze en ze zegt op haar manier, kijk mij eens hoe ik dit kan, kun jij het ook of ben je nog altijd mijn onhandige peutertje, mijn schattebout?

Hoe dan ook, de twee aardse godinnen – de ene sinds jaar en dag bijzonder vertrouwd en geliefd, dikwijls met betraande ogen, de andere al even geliefd en altijd glimlachend en strelend – zijn met de minuut (minuten die hij zelf niet bij kan houden) beter te onderscheiden, vertrouwder, zijn Eleni, die huilt of wegstroopt om te huilen, en Tamara, die hem de hele tijd streelt, hem nu voedt, te drinken geeft, zijn mond afveegt, dan zijn piemel beetpakt en de hele tijd *ssssss* in zijn oor zegt totdat hij zich ontlast en denkt: water en urine, en zonder aanleiding met zijn voeten schopt, waarna de zwevende moeder fluistert: rustig een beetje, je vader schopte ook, die deugniet, waarna ze voor hem begint te zingen, misschien een aria of een sefardisch slaapliedje (wie kan het onderscheiden?), en ten slotte, misschien is het al donker geworden intussen, pakken de twee godinnen hem bij de oksels, mopperend, nu wordt hij ondergedompeld in het water dat lauw stroomt en hem ontlast, hoezeer hij ook, al evenzeer zonder aanleiding misschien en onbeheersbaar, met zijn voeten schopt, hoezeer er ook oude beelden in het water kolken en hij de hele tijd onvermoeibaar met zijn ogen knippert.

Ten slotte voelt hij dat hij zich neerlegt of dat ze hem neerleggen, Tamara komt eraan en ontdoet zich voorzichtig en geleidelijk van haar kleren, en inderdaad omarmt een ondraaglijke brand hem, hij zal de vrijwel naakte Tamara omarmen, die zich zacht naast hem neerlegt, die onbegrijpelijke woorden tegen hem zegt alsof ze hem in slaap wiegt of daarop uit is, even is er de donkere schaduw van Eleni over hen heen, ze kust hem en streelt hem, zegt misschien welterusten en iets als '*ie-e o-e*', en daarna blijft Tamara verder de enige godheid, nu volkomen onbeweeglijk, of zo meent hij. Maar hij schopt tegen haar benen, laat een gegrom uit zijn borst horen, jullie mogen niet slapen, bedoelt hij, je mag niet slapen, daar kan ik niet tegen, dan word ik bang, hoe zullen mijn ogen weer opengaan, hoe zullen we opnieuw beginnen? Maar moeder spoedt zich weer, zegt: schattebout, rustig nou maar en heb geduld, en ze onthult hem tegelijk een eindeloos landschap met mistflarden en water en groen en dan met verlatenheden en daarna ontelbare mensen die almaar bukken en almaar huilen en zich op de borst slaan, mompelen en soms schreeuwen, 'jij bent er levend afgekomen, maar vraag óns ook eens en onze kinderen, onze grootouders en onze dochters,' soms klinkt er een klok die slaat als een hamer, het kan het sein tot folteringen zijn, maar toch is er een kleine blauwe

lamp die sist en bungelt, die misschien zegt, nu even serieus! Maar hoezo? Het wil hier maar niet donker worden, misschien houdt de ene godin het in haar macht (het licht), degene die bij hem waakt of naast hem ligt te dommelen, degene die hij vindt ruiken naar een vreemd vrouwelijk lichaam, naar groene zeep, maar ook naar bomen en planten en aarde, naar een wereld die volkomen in de verte kan zijn, of bijna niet-bestaand voor hem, vooral nu er geen enkele geografie meer bestaat buiten verspreide herinneringen aan Chalkidikí, soms ook aan het oude Karlsbad, waar zijn moeder nog altijd zingt en danst en zijn vader sceptisch bij zijn bronnen zit te peinzen.

Ten slotte doven alle beelden, een paar blijven in de duisternis tegen zijn oogleden fosforesceren, er blijven stemmen en lawaai klinken, waarschijnlijk dreigen ze hem, 'als wij ook weggaan ben je helemaal verloren,' wat natuurlijk geen enkele betekenis meer heeft, verloren-gewonnen, in leven of niet, met godinnen of zonder. Ten slotte, op zeker ogenblik, dooft álles, alle kwaads en onheilspellends. Nu voorgoed, zoals hij ten onrechte meent.

Voordat het licht wordt, is Eleni al opgestaan en heeft zich gewassen, ze drinkt koffie die ze haastig klaargemaakt heeft, gaat bij het hoofdeind van haar slapende man staan, die zoals meestal om de zoveel tijd omhoogschiet en weer neervalt, ze buigt voorover en kust hem en streelt hem, zegt teder 'lieve jongen, ach lieve jongen' tegen hem op zijn zoveelenzeventigste, ondanks het razendsnel voortschrijdende verval, vooral deze laatste, zo smartelijke maanden. Tamara kijkt haar recht aan, als een trouwe hond die op zijn beurt wacht, op het vriendelijke woord van dankbaarheid, van erkentelijkheid, met een stereotiepe glimlach – die misschien betekent, gelukkig gaat het nu goed met hem, of, ik ben klaar voor vannacht –, daarna komt ze langzaam overeind, heel voorzichtig, ze brengt haar weinige kleren op orde, zegt van haar kant ook 'st!', het is een van die woorden (woorden?) die ze speciaal voor de gelegenheid geleerd heeft. Dan zegt Eleni, zoals elke dag om deze tijd: 'Ga jij nu ook maar slapen, het is jouw beurt,' ze herinnert zich zelfs dat het geen zin heeft tegen de andere vrouw te praten in een taal die haar vrijwel onbekend is en ze voert een stukje op, met twee handen tegen elkaar aan tegen het opzij genegen hoofd gedrukt en met de ogen dicht, Tamara zegt 'da' en trekt zich terug in de naastgelegen kamer, waar ze waarschijnlijk nog een tijdlang zal liggen luisteren naar hoe Eleni snikt en almaar haar neus ophaalt, totdat ze doodop in slaap zinkt.

Eindelijk is Eleni dan alleen met haar zieke man, ze zegt nog eens 'lieve jongen', dat schenkt haar rust en troost, totdat ook bij haar (ze verwacht ze al) de onverbiddelijke tekenen van haar zwakke geduld en berusting zichtbaar worden, totdat de haar welbekende gespannenheid in de ademhaling de kop opsteekt, terwijl ze tegelijkertijd last krijgt van pijn in haar zijden, in het begin haast onmerkbaar, later hinderlijk, ten slotte kwellend, totdat haar bloed pijn begint te doen en alles ondraaglijk wordt, zelfs de meest alledaagse taken als brood, melk en vlees kopen, naar de bank gaan om rente op te nemen of huur te innen, te onderhandelen – vanuit een machtspositie, gelukkig. Nu kijkt ze opnieuw naar hem zoals hij daar terneerligt, maar merkbaar onrustig zoals zijn benen omhoogschieten en hij zijn hals aanspant, zoals zijn handen bewegen alsof ze spreken met de onzichtbare, of onzichtbaren, en hij dan kalmeert, maar niet voor lang, helaas.

Ze denkt, maar zonder wrok, vóór mij heb ik meer dan vijf uur van moeite en spanning, of desnoods verplichtingen, wat betekent in haar eentje de zorg en verantwoordelijkheid voor haar man, zonder Tamara die nu wel weggedoezeld zal zijn, los van de vraag of hij nog in slaap verzonken is of dat hij, als hij wakker wordt, toch nog even met de ogen dicht zal blijven liggen, zal zuchten, krachtiger met zijn benen zal schokken, altijd maar door, zal worstelen om zijn ogen open te doen, tevergeefs voor een hele tijd – het is een marteling voor hem en voor haar, hij alleen en zij alleen, maar altijd nabij, als de branding en het strand, als regen en aarde, als de klauw bij het vlees. Met andere woorden, al die dingen doen samen pijn, of ze willen of niet, of ze het leuk vinden of niet.

Maar van wie, mijn God, wordt het leuk gevonden dat hij pijn heeft, vooral als zo iemand een actief en welgesteld man geweest is, een feestvierder en gul met vreemden, niet zozeer bij zijn naasten, bij zijn kinderen, bij haar, dus als zo iemand iets als een kleine god was voor degenen die hem omringden – en niet alleen voor de nabijgen, vooral vroeger, decennia geleden, dat wil zeggen in zijn verweesde jeugdijaren in een nu wel volkomen christelijke stad, toen hij zijn best deed voor een bredere erkenning, voor hartsvriendschappen. Later had hij, omwille van haar en om zijn liefde, het gewaagd over godsdiensten en hun grenzen heen te stappen.

Eleni huilt stil om de voorbije tijden en de mooie dagen, om de eindeloze reizen naast hem en onder zijn hoede, om de mensen die zich bij hem verdrongen – en bij haar –, maar het meest weent ze om hem, voor rekening van hem, die een man van de wereld was, niet alleen kon zijn, alsof hij ergens bang voor was. Nu is hij intussen bijna geheel verlaten, misschien wanhopig en onrechtvaardig vergeten, afgezien van vijf of zes vrienden die nog langskomen, sommigen vaker, anderen maar heel af en toe, ze trachten een gesprek met hem te voeren, hem aan het lachen te brengen of aan vroeger dagen terug te laten denken, die waarschijnlijk roemvol waren maar in elk geval onvergetelijk. Alleen is hijzelf helaas de meeste vergeten, telkens als ze tegen hem praten en hem een of andere vraag stellen, trekt hij wanhopig met zijn kaken, zijn ogen, iedereen hoopt (zij ook): hij zal het zich herinneren, al is het dan met vertraging, álles is dus nog niet verloren, want de artsen – ook al vrienden vanaf zijn kinderjaren, vanaf de schoolbanken – zeggen met veel klem, ‘het is van het grootste belang dat het geheugen alert blijft.’ Maar welk geheugen? Dat laatste beetje dat nog overgelaten is door de zwarte vlek die zijn hersenen langzaam en geniepig wegvreet, die zich als een onverzadigbaar dier verspreidt, of het geheugen dat hem, met duizend moeiten en eindeloze trekkingen van het gezicht en na een hele tijd stomp aan zijn leunstoel uitdelen, op zeker ogenblik nog in staat stelt ‘welterusten, Nikos’, ‘welterusten, Yannis’ te wensen, waarna iedereen onzinnig blij is dat hij hen heeft herkend, tegen hen heeft gesproken? Welk geheugen, dus?

Maar Eleni laat zich niets wijsmaken, hoezeer ze ook tracht te blijven hopen, ze ziet alles als water weglekken, al is het ook druppel voor druppel: zijn herinnering, zijn kracht, zijn plezier in wat dan ook, in herkenning, in een praatje, in eten vaak zelfs – de laatste tijd herinnert hij zich niet eens zijn moeder meer toen ze jong was en dwaasheden beging, toen ze danste en opera’s zong, die hij levenslang om harentwil is blijven bewonderen, haar warme omhelzing, geurend en onsterfelijk zoals hij droomde

toen hij zelf intussen al een man met kinderen was, hij herinnert zich niets meer, noemt haar niet eens meer. Eleni geeft zich niet aan illusies over; die wijst ze af, ze vermijdt elk slaapmiddel, ze telt de uren die hij nog slapende blijft en zegt bij zichzelf, er zijn twee, drie uur verstreken sinds hij schokkende bewegingen maakte, iets als 'Eleni' zei, misschien alleen 'E' en alleen 'i', misschien iets anders en onbegrijpelijks, maar in elk geval geen 'a', één of twee, geen 'Tamara', gelukkig niet!

Maar hoe dan ook is die vreemde vrouw een kostbare aanwinst, niet omdat ze welhaast onvermoeibaar blijkt te zijn, maar veel meer omdat ze een warmte voor hen aan de dag legt die onverwacht is bij een vreemde voor andermans zorgen. Het is niet uitgesloten dat ze nu niet eens slaapt, die eenzame en verlaten ziel uit Georgië, uit het verre Tiflis, of Tblisi, of Bilisi zoals zij het noemt; dat ze de rol van slapende speelt, maar in wezen zich zorgen maakt, tussen waken en slapen ligt te luisteren – en ze ziet er geen been in (ze heeft het al eens gedaan) binnen te komen, zich over haar onrustige zieke te buigen om hem te strelen onder het mompelen van allerlei woorden, van haar onbegrijpelijke banspreuken, alsof ze onwankelbaar gelooft in haar wonderdadige kracht, wat natuurlijk hinderlijk zou kunnen zijn, of een belachelijke sluwheid, aangezien ze van zichzelf vermijdt begrijpelijke taal te spreken (wat moet ze ook zeggen en in welke taal?), alleen maar de hele tijd glimlacht en streelt, hij begrijpt geen woord van haar taaltje, maar hij spreekt ook niet, niet alleen tegen haar, tegen niemand – dus hoe begrijpen zij elkaar, hoe kunnen die twee het zo goed vinden, zo harmonieus? Bestaat er dan soms een pantomime van de zielen, een of andere samenzwering? Welke? Dat is een van de vele, hinderlijke mysteries van de laatste weken, misschien van een heel leven.

De Georgische slaapt helemaal niet, ze heeft, aan de rand van een heel leven, vast weet van mysteriën of ook van samenzweringen, hoe onschuldig en onschadelijk ook, maar nuttig in gevallen als het onderhavige, waar zij terechtgekomen is als ontwortelde uit haar land en haar familie, van monden die niet langer verzadigd raken in een land dat eens een paradijs was, dat, in elk geval, niet bewoond werd door stalen of zijden schapen die niet eetbaar waren en waar ook geen gewas van modder of steen groeide. Maar nu, nu daar aan de rand van de Kaukasus alles ingestort is en in een rampzalige toestand verkeert, wat voor hoop rest haar nog? Geen. . . Welke vrouw zou anders haar biezen pakken en haar voorvaderlijke grond verlaten, haar huis, kinderen, kleinkinderen, welke vrouw zou zich dagen- en nachtenlang in een miserabele bus door elkaar laten schudden, welke vrouw zou zich anoniem gepotel, rookwalmen en zweetluchjes en andere verdachte geuren laten welgevalen, welke vrouw zou eenzaam door straten en stegen van een haar volkomen vreemde stad dwalen en welke vrouw, ten slotte, zou haar toevlucht zoeken (los van het feit dat ze nooit in kerken kwam, geen kruisjes sloeg, ze kon het niet en hoefde ook van niemand – integendeel) in huizen van zieke, bedlegerige of soms ook lastige, zij het wel rijke joden, waar ze niet eens de taal kende om zich te beklagen – welke vrouw zou dat doen?

Maar in dit huis hier van de christelijke, maar niet fanatieke Eleni, van haar hulpeloze joodse man en van hun enige zoon, die elders woont maar zijn ouders regelmatig komt opzoeken, beklaagt Tamara zich niet, dat kan ze niet, ze heeft er geen reden toe zoals

ze haar van meet af aan in hun armen gesloten hebben en haar voortreffelijk bejegenen, vooral mevrouw, Eleni, bij wie alles is zoals bij haar thuis ver weg in Bilisi, even onberispelijk en proper (ze heeft het gecontroleerd, maar heel stiekem), maar rijker, guller en verdraagzamer in alles. Natuurlijk is haar werk niet gemakkelijk de laatste maanden, natuurlijk krijgt ze weinig slaap en raakt ze vermoeid en doet het haar pijn – dat is nog het ergste –, vooral naarmate ze meer verbonden raakt met de hulpeloze, die op een zwak kind lijkt en zich ook zo gedraagt, een kind dat decennialang gewond was in hem, vooral omdat hij zich aldoor zijn moeder herinnert, het hele huis hangt en staat vol met ontelbare foto's van haar, een jonge joodse vrouw, knap, eigennuttig, maar omgekomen in de oorlog, in de tijd dat Tamara als jong meisje nog in haar vaderland over het kwaad dat de Duitsers begingen hoorde vertellen en bang was, soms deed ze 's nachts geen oog dicht en dacht, straks komen ze nog hierheen. Maar nee, in die tijd hadden zij daar hun Stalin, die hen beschermde, een landgenoot van hen, van dezelfde grond, iets waar de vrouw nog altijd prat op ging (op een keer vroeg meneer Nikos, een vriend van haar bazen, haar er heel omzichtig naar, met een ondeugende glimlach, en zij balde toen haar vuist en zei tot ieders verbazing: 'In die tijd was alles goed,' ze had heimwee naar de dagen van haar jonkheid, toen ze alles had wat haar hartje begeerde. Ze denkt onwillekeurig dat de getijdenbewegingen van het geheugen een kostbaar gemeengoed zijn, maar wanneer het water zich weer terugtrekt vallen zand en stenen en zeewier van de bodem droog en heeft alles en iedereen zijn hoop gevestigd op de volgende toestroming van het water. Maar als die niet komt of op fatale ogenblikken te lang uitblijft, hoe moet het dan met de arme mens, hoe overleeft hij in de droogte van zijn hersenen? Natuurlijk heeft haar verdriet betrekking op de hulpeloze man, de man van Eleni, 'poppie' zoals ze hem is gaan noemen, met terzijdestelling van oude liefdes, die ze in veilige, voor anderen ontoegankelijke laatjes wegborg.

Maar zelfs hier ver weg, in den vreemde, verzeild geraakt tussen vreemden die niet lang meer vreemden zouden blijven, prees zij haar lot – ze waren goed van betalen, gaven haar geschenken, mooie en dure kleren, zij hielp in het hongerende vaderland ál de haren rondkomen, in feite onderhield ze hen in haar eentje, en zelf had ze ook een vorstelijk leven, ze schreef hun optimistische brieven, op haar beste ogenblikken van innerlijke overvloed (geweldig!) sprak ze met haar bomen en voorvaderlijke wateren en luisterde naar hun adem. In haar hele comfortabele leventje voelt zij zich nog het meest gehinderd door haar onkunde van die listenrijke en snelle taal van de mensen hier, en daarom neemt ze zich vast voor die zo goed en zo snel mogelijk te leren – ze hoort alle mensen hier oplettend aan, luistert zo veel mogelijk naar de televisie, pakt een schrift en noteert woorden, zinnen, vragen in haar cyrillisch schrift en zit soms, op rustige uren, als een schoolmeisje huiswerk te maken. Wat een geluk dat alle gezinsleden, zelfs de zieke, glimlachen wanneer ze haar 'geheim' ontdekken, in feite moedigen ze haar aan, misschien benijden ze haar ook wel om zoveel moed – Eleni probeert zoveel mogelijk, en voorzover haar zorgen het toelaten, haar gewetensvol te verbeteren en zegt: 'Denk maar niet dat wij het allemaal zo goed weten', en dat hun taal nu eenmaal vol voetangels en klemmen zou zitten.

Maar alles raakte verstrikt – of erger zelfs, althans aanvankelijk – toen op een ochtend dat Eleni er niet was haar man, bij een van zijn uitzonderlijke en onverwachte

opflakkingen, op eigen kracht (waar haalde hij die vandaan?) opstond en aan zijn bureautje ging zitten, de vreemde vrouw riep en volkomen helder articulerend zei: 'Kom, dan leer ik je nog wat meer van onze taal', waarna zij, vooral om hem een plezier te doen, haar schrift en potlood pakte en tegenover hem ging zitten. En hij, op wie geen peil te trekken was, zei: 'Schrijf op, en goed onthouden, schrijf op: *uno, fizo mio, due, ma mujer, tres, a maana, quatro, to matso to madre, cinque, los cojones. . .*',¹ en zij maar worstelen in haar cyrillisch, ook al begreep ze er geen woord van, ze had die woorden nog nooit eerder gehoord, van hem noch van anderen, ook op de televisie had ze nog nooit zoiets gehoord. De man observeerde haar met een bijna sardonische lach, en ten slotte strekte hij zich op zijn rug uit op de stoel en klemde, eerst even doodop van het onderricht dat hij gegeven had, zijn ogen dicht. Tamara begon zich ongerust te maken, maar ze had nog niet kunnen opstaan of hij zakte onderuit en viel als een kluwen op de grond, volkomen uitgeput en uitdrukkingloos, tot grote schrik van de arme vrouw die, desondanks, met een uiterste krachtsinspanning erin slaagde hem op te tillen en in zijn stoel te hijsen; ze gaf hem water, streekte hem, noemde hem haar 'lief popje', maar alles tevergeefs.

's Middags, Eleni was weer thuis intussen, leek alles tot bedaren te zijn gekomen, maar iets hing er van het niets nog in de lucht, iets als een fluistering van onbetamelijke geesten. En heel dat onverwachtse voorval zou geheim blijven, het geheim van de Georgische, totdat op een avond, een hele tijd later, toen de twee godinnen alleen gebleven waren, Tamara heel schuchter vroeg wat *cojones* betekende en nog een paar dingen, maar Eleni haalde in onwetendheid haar schouders op, dat zei haar niets, het kwam uit een andere taal, dus? Toen onthulde de vreemdelinge, die intussen heel erg een van hen geworden was, dat van die les. En ze waren verwonderd, vooral Eleni, die zei dat het Frans noch Engels was en dus wel sefardisch moest zijn, maar 'dat had hij nooit gekend, hij sprak het niet' fluisterde ze, niet zonder jaloezie dat haar man al was het ook maar één geheim voor haar had gehad in heel hun lange leven.

Maar altijd bestaan er geheimenissen, geheimen, verrassingen. Op een nacht stierf hij, zonder enige aankondiging. Hij stond van zijn bed op, liet de medicijnen en de zorgen van zijn Eleni en van Tamara voor wat ze waren en ging zijn opnieuw verschenen moeder achterna (in feite had zij hem verleid), ze liepen tegen de muur omhoog, daarna gemakkelijk het plafond op en gingen daar ondersteboven hangen en begonnen te dansen, merkwaardigerwijs zonder voetprenten achter te laten, terwijl de vreemdelinge een kaars aanstak en hen in angstige spanning bijlichtte, op zeker ogenblik haastte Eleni zich natuurlijk hun voorbeeld te volgen, maar tevergeefs, want zij had nooit ondersteboven tegen muren leren dansen, ze sprong almaal omhoog en viel weer terug op het bed en ze huilde almaal en bleef het almaal proberen en sprak almaal tegen hem, maar hij luisterde niet, hij hoorde haar gegons niet eens, doordat zijn moeder een stentorstem had die voor niemand opzij ging, op het eind dansten ze alleen nog in de verlatenheid, in wat vervallen huizen, en ten slotte was er niets meer te horen en werd de duisternis volkomen.

---

¹ Joods-Spaans ('sefardisch').

De volgende avond is alles hel verlicht en zijn de twee ongeschoolde godinnen ontroostbaar, elk om een andere reden. Vóór iedereen staat een sobere, zwarte kist, met een peperduur wit weefsel als een borduursel eroverheen geworpen. Het huis is in al zijn vertrekken volgestroomd met mensen, voornamelijk bevriende christenen, een of twee jodinnen – en boven alle mensen zijn moeder, aan de wanden, op etagères, op portretfoto's en momentopnamen, vooral een antiek aandenken uit Karlsbad, zij in witte jurk op een tafel geklommen, heel jong nog, boven iedereen uit dansend en met de anderen aan haar voeten alsof zij tot koningin der Judaeërs werd uitgeroepen, vlakbij haar een man die op de overledene lijkt, zijn vader, met naast hem een jongen, degene die gisteren overleden is, en nog een paar onvoorstelbare types, één in carnavalskleding. Ergens in een hoek van het huis de zilveren zevenarmige kandelaar met bloemen ervoor – nergens een kruis of wierook. In een hoekje, buiten het geroezemoes, zit stil en in gedachten de zoon, *en profil* heeft hij wel iets weg van de grootmoeder die maar niet oud wilde worden. Het is weer open huis, met de deur wijdopen – en de gesprekken open, over van alles en nog wat, zoals in de goede, oude tijd, in de dagen van overvloed, verdraagzaamheid, lachen, toen 'koning of soldaat, rijk of arm, rechtvaardige of zondaar' de weg naar dat stralende huis wist te vinden.